УДК 811.161.2

Н.В. Підмогильна

До 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка

ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглянуто питання щодо впливу поетичної творчості Т.Г. Шевченка на розвиток зображально-виражальних можливостей української мови крізь призму такого суттєвого елемента лексичної будови й поетики творів, як атрибутивні конструкції, що відрізняються національною самобутністю й оригінальністю.

***Ключові слова**: Т.Г. Шевченко, конструкційна мовотворчість, атрибутивна конструкція, сполучувальні можливості поетичного слова, ад'єктив.*

Питання про роль і значення творчості Т.Г. Шевченка в історії української літературної мови неодноразово ставало предметом ґрунтовного вивчення – достатньо згадати хоча б праці Л.А. Булаховського, І.К. Білодіда, В.С. Ващенка, В.М. Русанівського та інших відомих та авторитетних українських мовознавців. Разом з тим, на нашу думку, ще далеко не всі проблеми, пов'язані з мовою творів Кобзаря, можна вважати вивченими. Одна з таких проблем – дослідження тих аспектів образності в поезіях Тараса Шевченка, які увиразнюються епітетальними конструкціями й є вагомим чинником як формування творчої індивідуальності митця, так і чинником збагачення мови взагалі і її зображально-виражальних засобів зокрема. ***Актуальність*** цієї статті визначається недостатньою науковою розробкою питання про вплив атрибутивних конструкцій, що зустрічаються в поезіях Кобзаря, на розвиток зображально-виражальних можливостей української мови.

Метою статті є спроба класифікації найбільш виразних словесних комплексів, що утворені за формулою "означення + означуване слово", у творах Шевченка. Зазначена мета передбачає таке основне завдання: виокремити й описати такі атрибутивні конструкції з поезій Кобзаря, що вплинули на формування й розвиток національно-неповторних експресивних засобів української літературної мови.

Досліджуваний матеріал, використаний у цій статті, вміщений в укладеному за нашою участю словнику "Поетичне слово Кобзаря" [5], що відомий науковому загалу і здобув позитивний резонанс серед вітчизняних лінгвістів. Так, у нещодавно виданому збірнику наукових праць "Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія" один із провідних українських лексикографів – П.Ю. Гриценко – зазначає: "Словник (йдеться про словник "Поетичне слово Кобзаря". – *Н.П.*) увиразнює роль атрибутивних сполук у творенні художніх образів, функціональне навантаження атрибутів у мовній концептуалізації поетичного простору Шевченка. Аналіз за єдиною методикою текстів обома мовами відкриває перспективу глибшого вивчення проблеми двомовності спадщини Шевченка" [3, с. 56].

Робота поета над мовою складна й багатогранна. Вартість помилки поета, вартість невдало дібраного слова – непопулярність і забуття мовленнєвої тканини його творів і всього, що створено ним як лінгвістом, знавцем рідної мови. Звісно, що опрацювання мовної складової поетичного твору не варто розглядати лише як "винахід" нових слів задля поповнення лексикону або зводити цей складний процес до механічного відбору таких лексем, що функціонують у національній мові, але не увійшли ще до поетичних структур. Відносна стабільність лексичного складу національної мови передбачає увагу художника слова до різного роду мовленнєвих фігур: у поезії, можливо, більш ефективно, ніж у прозі, використовуються не лише окремі слова, але й словесні ланцюжки, синтаксичні конструкції, у яких поєднуються не тільки нові, а можливо, й не стільки нові, скільки вже відомі й загальновживані слова. Отже, поет постійно займається не лише лексичною, а й конструкційною мовотворчістю, оскільки окреме слово у складі словосполучення, такого, наприклад, як атрибутивна конструкція, стає більш виразним і семантично ємким. Угорський дослідник Л. Нірьо зазначав, що при поєднанні в словосполученні двох знаків від їх зіткнення "висікається" новий зміст, невід'ємний від сполучення двох слів. Цього змісту, цього значення не існувало, доки елементи словосполучення не були поєднані, і після виникнення нового значення обидва знаки перетворились у нерозривний взаємопов'язаний комплекс, оскільки ніякий зміст інших елементів, ніяке інше слово (знак) не здатне утворити того ж значення [6, с. 89]. Саме таке нове значення словосполучення наочно демонструється в атрибутивній конструкції.

Створення художником словесних конструкцій, зокрема, атрибутивних, називаємо конструкційною мовотворчістю, тобто це така робо-

© Підмогильна Н.В., 2013

та поета над мовою, що пов'язана з побудовою нових або незвичних, ще ніким не вживаних сполучень слів, коли компоненти якоїсь синтаксичної конструкції вступають у певні суперечності один з одним на рівні семантики або за своїми функціонально-стилістичними параметрами. Конструкційна мовотворчість – це також нормативна з огляду на мовну дійсність комбінація лексичних одиниць, що набуває за рахунок її образно-естетичного чи особливого експресивного звучання якоїсь нової якості як поетична фігура, а звідси – і як фігура мовленнєва.

У повсякденному спілкуванні ми найчастіше поєднуємо в одну конструкцію семантично й стилістично сумісні слова, включаючи, зрозуміло, загальновживані тропи: епітети, метафори, метонімії тощо. Так, у нашій уяві й розумінні пересічної людини *ріка* може бути *глибокою, широкою, швидкоплинною* і навіть *кривавою*. Це звичні й зрозумілі для нашої свідомості картини й образи, і предмет думки у разі вживання зазначених прикметників лишається одним і тим самим, поняття *ріка* лише конкретизується тією чи іншою його ознакою, характеристикою, що властива відповідному предмету або явищу. У сучасній номінативній теорії визнано, що "будь-який предмет сприймається у цілісності властивих йому ознак" [7, с. 53]. Логіка тлумачить ознаку як невід'ємну сторону предмета, допускаючи навіть зрощення двох понять. У Шевченка *ріка* може бути, наприклад, *веселою*. Наведена ознака вже не властива поняттю *ріка*, і *весела ріка* зі звичайного словосполучення перетворюється у певний образ, саме ж слово *ріка*, як і слово *весела*, розширює свою семантику в бік її антропонімізації і, відповідно, більшого наближення до сфери почуттів і думок поета. Та ж *ріка* може бути в Шевченка *слав'янською*. Тоді природно виникає асоціація з поняттям *ріки*, що належить або, скажімо, протікає по *слав'янських* землях. Але коли поет пише про *слав'янські ріки*, які впадають в *єдине море*, – тут вже йдеться не про якусь річку як водойму, а про народи. Зникає одне поняття, і виникає інше, нове: маса, що рухається, єдина й могутня. Звідси й нові значення слів *ріка* й *слав'янська*.

У структурі атрибутивної конструкції особливу роль відіграє внутрішня семантична деривація ад'єктива, оскільки така деривація ніби входить у резонанс з аналогічною деривацією субстантива. Є.М. Вольф вважає, що "якісні прикметники уявляють собою окремий випадок класичного предикату, оскільки в їх семантичній структурі вже містяться "намітки" семантико-функціональних ролей іменників, з якими вони сполучуються" [1, с. 6]. Такої ж думки дотримуються й інші сучасні вчені, підкреслюючи, що у словосполученні "прикметник + іменник" наявне взаємне семантичне тяжіння компонентів словосполучення. Поет знаходить і акцентує спільну функціональну сему у прикметника й іменника, здавалося б, далеких один від одного не лише в лексико-семантичному плані, але й за сферою вживання.

Власне лексична мовотворчість, при всій її важливості і лінгвістичній значущості, потенційно обмежена певними поетичними традиціями й вимогами норми. Тому "винахід" нових ад'єктивів не може бути масовим, кількісно відчутним явищем взагалі і скільки-небудь регулярною лінгвістичною діяльністю окремого поета зокрема. Інша справа – конструкційна мовотворчість, коли поет комбінує різні слова в межах однієї конструкції і створює змістовно, а отже, й семантично неоднозначні, "відкриті" образи, для яких не лише припустиме, а й вмотивоване суб'єктивне сприйняття, домислювання і нестандартне відтворювання. Вводячи в мовленнєву тканину поетичного твору новий епітет чи поєднуючи в єдине ціле формально не сполучувані слова й поняття, поет не лише визначає і вводить у процес комунікації нові лінгвістичні структури, але й запрошує читача по-новому подивитись на реалії, що його оточують, по-іншому осмислити суть багатьох предметів і явищ, розкрити раніше не відомі йому причинно-наслідкові відношення.

Конструкційна мовотворчість, на нашу думку, активніше, ніж лексична, впливає на розвиток поетичної, а відтак, і літературної мови, даючи відчутний імпульс для її збагачення. До того ж конструкційна мовотворчість охоплює значно ширший лексичний матеріал, котрий можна зіставити за обсягом з усією кількістю ад'єктивів тієї чи іншої мови. У розпорядженні поета – величезна кількість уже засвоєних його народом слів, і поет демонструє, як можна використовувати ці слова, комбінувати їх, не лише задля того, щоб мова стала більш красивою, а й виразною, набувала якості засобу впливу.

Характеризуючи певний об'єкт за допомогою ад'єктива й відповідно створюючи певний образ, митець орієнтується передусім на відповідний предмет або явище, тобто на означуване як даність. Однак не виключається можливість, що в тому самому вигляді, з тим самим емоційним змістом або в тій самій сфері вживання, з яким це означуване присутнє в нашій побутовій мовленнєвій свідомості, воно з якихось причин може не задовольняти поета, не виконувати тієї експресивної функції, на яку орієнтований об'єкт детермінації. Поет панорамно вдивляється у предмет своїх думок і почуттів. Він відкриває в ньому нові грані, котрі не помічають інші або такі, що взагалі не розкриваються на побутовому і власне комунікативному рівні. При цьому від самого предмета думки поет відмовитися не може, і тоді він відшукує новий, нетрадиційний атрибут цього предмета, такий атрибут, а значить, і ад'єктив, який би дав змогу поетові обіграти, вербалізувати й унаочнити все те, що приховано за глибинними змістовими чи функціональними параметрами певного явища. Зрозуміло, що задуманий поетом твір не народжується одразу в готовому вигляді, а зазнає певних, іноді доволі суттєвих змін, а інколи доробляється і шліфується автором протягом багатьох років.

Конструкційна мовотворчість є своєрідною, хоча, зрозуміло, і не єдиною передумовою появи семантичних неологізмів. Результати такої мовотворчості можуть і не втілитися в новий ад'єктив як певну лексичну одиницю. Частіше виникатиме ситуація, коли відповідне слово лише в конкретному контексті, в конкретній конструкції сприймається як лексична новація, лексична знахідка. Отже, конструкційна мовотворчість – це поетичний, а отже, і лінгвістичний резерв для словотворчості. І передусім це стосується ад'єктива з його двовекторною направленістю предметно-ознакового характеру.

Найбільш традиційним у процесі конструкційної мовотворчості, скоріше за все, є поєднання в межах однієї атрибутивної конструкції логічно й семантично непоєднуваних, несумісних, з точки зору, сказати б, здорового глузду, компонентів. Цим прийомом давно користуються художники слова. Однак далеко не кожна парадоксальна конструкція виявляється настільки змістовною лінгвістично й естетично, щоб спочатку закріпитися в мові/мовленні як фразеологізм, хоча б і авторський, а потім перетворитися на вільне словосполучення з компонентами, що можуть розходитися в інші сполучення, але кожен з яких одержує щось нове у своїй семантиці і врешті-решт трансформується в полісемантичну одиницю, тобто в невизначено велику кількість слів з різними комбінаціями означуваного й означення.

Логічна невідповідність компонентів атрибутивної конструкції виникає тоді, коли предмету або явищу приписується ознака, що не відповідає характеру, об'єктивній сутності відповідного предмета або явища, тобто певним їх об'єктивним властивостям, окремим їх семам, семантичним множникам, набору диференційних ознак. А оскільки така суперечність все ж виникає, то відповідна конструкція змістовно модифікується в одному з двох напрямів: або об'єкт детермінації переосмислюється залежно від тієї ознаки, яка йому приписується, або детермінант змінює свій семантичний зміст залежно від характеру означуваного компонента. Це залежить від того, який компонент зберігає в межах конструкції своє пряме значення, а який трансформується у троп. Наслідком конструкційної мовотворчості може бути й повна асемантизація означуваного слова, коли ад'єктив практично повністю руйнує його зміст.

Як носій національної мови, справжній поет до певної міри випереджає свою епоху. Тараса Шевченка цілком можна назвати народним поетом, і коли йдеться про засвоєння і подальший розвиток у його творчості української мовної традиції. В той же час, будучи, як правило, освіченою людиною, справжній художник слова, який має тонкий естетичний смак і відчуття мови, дещо консервативний, прихильний до поетичної традиції, що виховала його. Невипадково Олесь Гончар зазначав: "Словесні експерименти були не для Шевченка" [2, с. 212]. Звідси, мабуть, і та широта мовного діапазону, що властива талановитому митцеві, різноманітність лексичного матеріалу в усіх його стильових різновидах. І якщо, зокрема, говорити про поетичні новації, оригінальні словесно-конструкційні побудови, ці новації і побудови можуть бути зверненими як у майбутнє, так і в минуле нашого лінгвістичного досвіду, не кажучи вже про його сучасне. Тому в Шевченка, як і у більшості інших поетів, значна частина ад'єктивів – це загальновідомі слова з їх традиційним поетичним і функціональним маркуванням. Але тим-то і визначається лінгвістичний талант Кобзаря, що в своїй мовотворчості він був не лише новатором, а й дотримувався виключно розумної міри у словотворчій діяльності. Виявив же він себе як реформатор і фундатор української літературної мови передусім у тому, що розширив межі згаданого маркування і продемонстрував саме сполучувальні можливості поетичного слова й безмежні горизонти образних і понятійних асоціацій, що відкриваються при цьому. Так, приміром, прикметник *злий* може, природно, виступати в Шевченка у своїй звичайній функції атрибута, що характеризує ту чи іншу особу: *злий ворог, зла людина, злий пан, зла свекруха*; якусь істоту: *злий собака*; може поетизуватись чи стати ідіомою: *зле безталання, зла кров*; але й може абсолютно змінити іменник, що з ним сполучується, і відобразити нове явище в його предметно-ознаковій якості, таке як: *злі літа, зла слава, злий час*.

Атрибутивні конструкції як факт поетичної мовотворчості – більш складне, мабуть, явище, ніж власне ад'єктив. І справа тут не лише у складності взаємодії взаємовалентних слів, якими позначаються предмет і його ознака. В атрибутивній конструкції валентні зв'язки слів, що виникають за рахунок особливостей їх семантики, виявляються специфічно: "Вважається, – пише авторитетний мовознавець, – що атрибутивний зв'язок властивий іменнику як частині мови, притому, що у значенні кожного окремого іменника такого "валентотвірного" компонента не знаходимо. <…> валентність є здатність предиката вимагати заповнення актантних позицій… Досить очевидно, що означення є предикатом, суб'єктну валентність якого заповнює певний іменник. Відтак, напрямок валентного зв'язку в атрибутивному словосполученні – не від іменника до означення, а у зворотному боці…" [4, с. 77]. Ад'єктив як невід'ємна і функціонально найбільш суттєва частина атрибутивної конструкції за звичних умов не виявляє себе на експресивному рівні у стандартній, сказати б, мовленнєвій ситуації і сам по собі навряд чи може характеризуватися позитивно чи негативно. Лише у відповідному словосполученні він актуалізується сам і актуалізує відповідний предмет думки. У поетичній мові ад'єктив передусім і створює предметно-ознакову ситуацію, що замислювалась поетом, відповідно й іменник, охарактеризований ад'єктивом і введений у віршовий ряд з тією чи іншою ознакою, розкриває всі свої грані, конкретизується у своїх

семантичних, експресивних і стилістичних параметрах. Отже, утворюється певний поетичний тандем, що визначає новий поетичний простір лексичних одиниць, які до нього входять.

Висновки. Створювані у процесі поетичної мовотворчості атрибутивні конструкції кваліфікуються за характером їх структурних компонентів і образною орієнтацією лише як ціле, і тільки це ціле визначить подальший статус відповідного ад'єктива в літературній мові. Дослідження створених Шевченком атрибутивних конструкцій дало змогу нам виділити такі три їх групи: 1. Конструкції з логічно несумісними компонентами (*багатий сирота*, *веселе лихо, грішний рай, дурний розум, німе село, оперений син, праведний гріх, п'яний очерет, сповита воля, хрещена мова*). 2. Конструкції з функціонально-стилістичним зрушенням (*немудра хустка, ненагодована воля, нікчемне море, німа стіна, обідрана Україна, свята недоля*). 3. Конструкції з комплексною контамінацією означуваного й означення (*всесвітній шинкар, ледача воля, позичене лихо, мережана дума*).

Конструкційна мовотворчість, гадаємо, більшою мірою, ніж лексична, збагачує мову, оскільки така творчість стосується не якогось одного класу слів, а всіх компонентів і відповідно класів слів, що утворюють ту чи іншу конструкцію.

Список використаної літератури

1. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательных (на материале иберо-романских языков) / Е.М. Вольф. – М. : Наука, 1978. – 200 с.
2. Гончар О. Вічне слово / О. Гончар // Вогненне слово Кобзаря. – К. : Рад. письменник, 1984. – С. 206–215.
3. Гриценко П.Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко / П.Ю. Гриценко // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові. – К. : Інститут української мови НАН України, 2012. – С. 41–68.
4. Гуревич В.В. Существует ли факультативная валентность? / В.В. Гурчевич // Филолог. науки. – 1992. – № 1. – С. 77–81.
5. Меншиков І.І. Поетичне слово Кобзаря : словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій / І.І. Меншиков, Н.В. Підмогильна. – 2-ге вид., доп. – К. : Дирекція ФВД, 2008. – 211 с.
6. Нирё Л. Значение литературного произведения и внетекстовая сфера Л. Нирё // Современные проблемы литературоведения и языкознания. – М., 1974. – С. 85–93.
7. Уфимцева А.А. Семантика слова / АА. Уфимцева // Аспекты семантических исследований. – М., 1986. – С. 51–58.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2013.

Пидмогильная Н.В. Поэтическое творчество Тараса Шевченко и развитие украинского литературного языка

В статье рассматривается вопрос о влиянии поэтического творчества Т.Г. Шевченко на развитие выразительно-изобразительных возможностей украинского языка через призму такого существенного элемента лексического строя и поэтики произведений поэта, как атрибутивные конструкции, отличающиеся национальной самобытностью и оригинальностью.

***Ключевые слова**: Т.Г. Шевченко, конструкционное речетворчество, атрибутивная конструкция, сочетаемостные возможности поэтического слова, адъектив.*

Pidmogilna N. Poetry of Taras Shevchenko and development of the Ukrainian literary language

The impact of T.H. Shevchenko's poetry is under study in the development of figurative-expressive possibilities of the Ukrainian language in the light of the essential elements of the lexical structure and poetics works as an attributive construction distimguishing national identity and originality.

Hell' lens as an integral and essential part of most functional design attribute for the usual conditions does not manifest itself at the expressive level as a standard, so the speech situation in itself can hardly be characterized positively or negatively. It is only the appropriate phrase, that updated itself and actualizes the corresponding object of the thought. In poetic language adjectives first create the object – attribute situation, which was planned by a poet, respectively, and the noun described by an adjective and put in poetic series of one or another feature revealing all of its facets, specified in its semantic, expressive and stylistic parameters. Thus a certain poetic tandem is formed, while defining a new poetic space of lexical items that it includes.

Having been created in the poetic linguistic creativity, attributive constructions are classified by the nature of their structural components and figurative orientation only as a whole, and only this unit will determine the future status of this adjective in the literary language. Shevchenko's studies created attributive structures allowed us to identify their following three groups: 1. Structures of logically incompatible components (rich orphan gay, affliction, sinful paradise, stupid reason, silent village, feathered son, the righteous sin, drunk cane, wrapped will, christened). 2. Structures of functional- stylistic shift (fools scarf, unsated will, tiny sea dumb wall, stripped Ukraine, holidays destruction). 3. Structures with complex contamination signified and definitions (global innkeeper, lazy will, borrowed trouble, openwork duma).

Structural linguistic creativity is supposed to be more than lexical, as well as it enriches language, because this resulted from not only the work of a single class of words, but also all components and the corresponding class of words that make up a particular design.

***Key words:** T.H. Shevchenko, structural linguistic creativity, attributive construction, connecting opportunities, poetic words, adjective.*